

ԳՐԱԲԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԽԱՂԵՐՈՒՄ

ՄԱՐԻԱՍ ԹՈՐԱԲԻ

18-րդ դարի աշուղ Սայաթ-Նովան, որի հայերեն տաղերը գրված են Թիֆլիսի բարբառով, իր խաղերում կիրառել է գրաբարյան զանազան միավորներ, որոնք արժանի են ուսումնասիրության:

Սայաթ-Նովայի խաղերում գործածված գրաբարյան միավորները (բառեր, բառակապակցություններ), որոնք ընդհանուր անվամբ բնութագրվում են իբրև գրաբարաբանություններ, կարելի է ներկայացնել երեք հիմնական խմբով՝ 1. հնչյունական, 2. բառային-քերականական, 3. շարահյուսական: Մրանցից ավելի շատ կիրառվում են բառային-քերականական բնույթի միավորները, որոնք ինքնատիպություն են հաղորդում Սայաթ-Նովայի խաղերի լեզվին:

Բանալի բառեր – *Սայաթ-Նովա, խաղեր, գրաբարաբանություն, փոխառություն, Թիֆլիսի բարբառ, հնչյունաբանություն, քերականություն*

Հայոց լեզվի բառապաշարի հիմքը V դարի հայ դպրության միջոցով մեզ հասած գրաբարյան բառերն են, որոնց հիմնական մասը ավանդված է հնդեվրոպական նախալեզվից: Էդուարդ Ադայանը այսպիսի բառերը անվանում է համագրական բառեր: Անվանի լեզվաբանը գրում է. «Այն բոլոր բառերը, որոնք գրաբար մատենագրության մեջ գործածվել են որպես գրական բառեր և կամ մուտք չեն գործել ժողովրդախոսակցական լեզվի մեջ, կամ էլ անցել են դրան և բարբառներին իբրև գրական փոխառություններ, իսկ նոր գրական լեզվի մեջ (երկու տարբերակներում էլ) գործածվել ու գործածվում են գրական ժառանգորդությամբ, համագրական բառեր են»¹: Որոշ լեզվաբաններ նախահայերենից, գրաբարից, միջին հայերենից ավանդված բառերը անվանում են «ներքին փոխառություններ»: Ֆրիդրիխ Խլղաթյանը այդ բնորոշումը համարում է ոչ հիմնավոր: Նա գրում է. «Այդ կարծիքը հիմնավոր չէ, քանի որ թե՛ գրաբարը, թե՛ միջին հայերենը վերջին հաշվով հայերեն են, և նրանցից վերցված բառերը փոխառություն համարվել չեն կարող»²:

Աշոտ Սուքիասյանը արդի հայերենի բառերը բաժանում է մի քանի

¹ Է. Ադայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, ԵՊՀ հրատ., Եր., 1984, էջ 121:

² Ֆ. Խլղաթյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, մաս Ա, «Ձանգակ-97» հրատ., Եր., 2009, էջ 183:

հիմնական խմբերի՝ «ընդհանուր հայերեն բառեր, գրաբարից անցած տերմիններ, իմաստափոխված բառեր (որոնք արդի հայերենում հիմնականում տերմիններ են դարձել) և գրաբարյան կազմություններ»³:

Գրաբարի լեզվական իրողությունները ընկած են միջին հայերենի և հայոց լեզվի արդի երկու տարբերակների՝ արևելահայերենի և արևմտահայերենի հիմքում:

Մերոք Ղազարյանը գրում է. «X դարից սկսած գրաբարը դառնում է դպրոցական լեզու, քերթողական արվեստ, որը սովորում էին դպրոցներում և որով ստեղծագործում էին ոչ բոլոր հայ գրողները»⁴: Սայաթ-Նովան ստեղծագործել է XVIII դարում, և այդ ժամանակ գրաբարը դպրոցի լեզուն էր, որին տիրապետում էր հիմնականում նախարարական և հոգևոր դասը: Սայաթ-Նովան աշուղ էր, և նրա համար գրաբարը ստեղծագործության լեզու չէր, քանի որ աշուղությունը հանրամատչելի, զանգվածային արվեստի տեսակ է, ուստի աշուղները ստեղծագործում էին ժողովրդին հասկանալի և հասանելի լեզվով: Հարավային Կովկասի աշուղական կենտրոնը Թիֆլիսն էր: Սայաթ-Նովան ստեղծագործել է Թիֆլիսի բարբառով: Ինքը՝ աշուղը, գրաբարը անվանում է «գրոց հայերեն»⁵:

Սայաթ-Նովայի խաղերում հիմնականում գերակշռող են բարբառային բառերը. կան նաև ընդհանուրհայերենյան, գրաբարյան, միջինհայերենյան, արևմտահայերեն, արևելահայերեն, ժողովրդախոսակցական, փոխառյալ բառաշերտի լեզվական միավորներ: Ըստ գործառական դասակարգության խաղերում կան նաև գործուն և ոչ գործուն, համագործածական և նեղոլորտ բառաշերտի, ոճական գործառույթ ունեցող և այլ բնույթի բառեր:

Արմենակ Քոչոյանն այսպես է բնութագրում աշուղի լեզուն. «Սայաթ-Նովան XVIII դարի հայ խաղերգության, աշուղական պոեզիայի լեզուն հասցրեց գեղարվեստական բարձր մշակման ու զարգացման: Նա բանաստեղծական լեզուն մոտեցրեց բուն իսկ ժողովրդական լեզվի ակունքներին, ազատ ու անկաշկանդ կերպով օգտագործեց իր ժողովրդի հարուստ ու կենդանի խոսակցական լեզվի ողջ հարստությունն ու հմայքը և իր բանաստեղծական լեզուն հարստացրեց ժողովրդական կենսալից դարձվածքներով, ոճերով ու պատկերներով»⁶: Մինչդեռ Ա. Չոպանյանը, համեմատելով Նաղաշ Հովնաթանի և Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունների լեզուն, գրել է. «Պարզ է, միատարր, Թիֆլիսի

³ Ա. Սուքիասյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, ԵՊՀ հրատ., Եր., 1999, էջ 144:

⁴ Մերոք Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2006, էջ 201:

⁵ Հինգերորդ խաղում Սայաթ-Նովան գրում է. «Որն *գրոց հայերեն* տառ է, որն՝ վրաց: «Սայաթ-Նովա, Խաղեր», ժողովածու, Եր., 1987: Այս և հետագա բոլոր օրինակները այս ժողովածուից են:

⁶ Ա. Քոչոյան, Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերի բառարան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1963, էջ 25-26:

Հայոց տեղական բարբառն է՝ անխառն»⁷:

Սայաթ-Նովայի խաղերում գործածված բառերի քանակի մասին հստակ տեղեկություններ է թողել Արմենակ Քոչոյանը իր «Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերի բառարան»-ի առաջաբանում: Ըստ բառարանագրի հաշվումների՝ Սայաթ-Նովան գործածել է 2020 բառ, որոնցից 1274-ը հայերեն բառեր են՝ 672-ը՝ գրական, 280-ը՝ ընդհանուր բարբառային, 277-ը՝ Թիֆլիսի բարբառի հնչյունական տարբերակներ, 24-ը՝ Թիֆլիսի բարբառի բառեր, 24-ը՝ գրաբարյան և տարբեր լեզուներից կատարված փոխառություններ⁸: Ինչպես նկատում ենք, ցանկում գրաբարյան բառերը այդքան էլ մեծ թիվ չեն կազմում:

Սայաթ-Նովայի խաղերի՝ գրաբարից եկած ձևերը՝ գրաբարաբանությունները, կարելի է ներկայացնել երեք հիմնական խմբով. ա) **հնչյունական**, բ) **բառային-քերականական** և գ) **շարահյուսական**:

ա) Գրաբարյան հնչյունական իրողություններ

Թեև Սայաթ-Նովան ուշմիջնադարյան քնարերգության ներկայացուցիչ է, սակայն նրա խաղերում պահպանվել են գրաբարյան հնչյունական իրողություններ: Աշուղի գործածած հնչյունները հարազատ են Մաշտոցի այբուբենի հնչյունական կազմին. դրանում բացակայում է միջին հայերենին բնորոշ, դեռևս XIII դարից գրավոր տեքստերում հանդիպող փոխառյալ *Ֆ*-ն⁹: Աշուտ Աբրահամյանը գրում է. «Գրաբարը չի ունեցել *Ֆ* հնչյունը: Փոխառյալ բառերի մեջ այդ հնչյունի դիմաց գործածվել են *փ* և *հ* հնչյունները: Այդ հնչյունը գոյություն չունի նաև հայերենի որոշ բարբառներում (Ղարաբաղի, Թիֆլիսի և այլն)»¹⁰:

Արաբերենից, թուրքերենից, պարսկերենից, ինչպես նաև եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառություններում հանդիպող շրթնատամնային *Ֆ* շփական, խուլ հնչյունի փոխարեն Սայաթ-Նովան գործածում է *փ* երկշրթնային, շնչեղ խուլ պայթականը. օրինակ՝ *Փահրադըն* (Ֆահրադ)-«*Ֆարհադ*», *Փրոանգ* (ֆրանսիա)-«*Ֆարանգ*», *Փրոանգրստան* (Եվրոպա)-«*Ֆարանգեսթան*», *փիքըր* (միտք)-«*ֆեքր*», *փարսեվար* (պարսկական)-«*ֆարսիվար*», *փրնջան* (գավաթ)-«*ֆենջան*», *փահի* (հասկացողություն)-«*ֆահի*», *փել ու փանդ* (խորամանկություն ու հնարք)-«*ֆել օ ֆանդ*» և այլն: «Շիրինի պես *Փահրադի* դիլդարըն իմ», «*Փահրադըն* միռած», «*Փարհադին* քրլունգ սըպանից, Շիրին խանջա-

⁷ Ա. Զօպանեան, Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը, Փարիզ, 1910, էջ 13:

⁸ Տե՛ս Ա. Քոչոյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

⁹ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Հալեռենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 627:

¹⁰ Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, «Լույս» հրատ., Եր., 1970, էջ 8: Աճառյանն էլ իր Թիֆլիս բարբառի ուսումնասիրության մեջ նշում է, որ Թիֆլիսի բարբառում չկա *-Ֆ* հնչյունը, և բոլոր օտար բառերը հնչում են *փ*-ով: Տե՛ս Հրաչեայ Աճառեան, Հայ բարբառագիտություն, «Լազարեան Ճեմարան Արեւելեան Լեզուաց», Մոսկուա-Նոր-Նախիջեւան, 1911, էջ 52:

լուն մընում է», «Մե բիորս *Փրոանգի* ատլաս է», «Ռանգրտ *Փրոանգի* ատլաս է», «*Փրոանգրստանու* միչեն էլած գար ատլաս իմ», «*Փիքրր* ու խիալըս խիդճի, նաչարի, տրնանգի լավի ու բարու մասին է», «Էրեսըտ՝ *փարսեվար* ասիմ, նրման է շամս ու դամարին», «*Փահմէս* կու հեռացնիմ հանգիրըն մեմէկ», «Ջադուքար իս *փեղ ու փանդուկ*» և այլն:

Գրաբարյան **է** և **ւ** տառերի միացումից առաջացած **և** շաղկապը, որը սկսվել է գործածվել վաղ շրջանի միջինհայերենյան տեքստերում, համահայկական, ընդհանուրհայերենյան բնույթ ունի: Այն Մայաթ-Նովայի՝ մեզ հետաքրքրող խաղերում չհանդիպեցինք: Արմենակ Քոչոյանը գրում է, որ **և** շաղկապ կա 23-րդ խաղի տողատակի ծանոթագրությունում և ընդամենը մեկ անգամ՝ 50-րդ խաղի մեջ՝ «Եվ՛օ ֆեն կարդալու համար աստված ճար անի»¹¹:

Աշուղը բառերը միմյանց կապում է բացառապես **ու** շաղկապի միջոցով, որը, կարծում ենք, պայմանավորված է միջինհայերենյան, ինչպես նաև բարբառային խոսքի և հայերենում երկու համադաս անդամները **ու** շաղկապով կապելու առանձնահատկության հետ: Օրինակ՝ *սընքուլ ու սուսան* («մանուշակ ու շուշան»), *շամս ու դամար* («արեգակ ու լուսին») ¹², *փեղ ու փանդ* («աչքակապություն, աճպարարություն»), *աղ ու հաց, դիրա ու ենգիդունիա* («1.մետաքայա ոսկեթել, արծաթաթել կտոր, դիպակ ու 2. թանկագին կտոր»), *գարբար ու գար* («1. Ոսկեթել կարով մետաքայա կտոր ու 2. ոսկեթել կտավ»), *սիմ ու արբեշում* («բարակ մտադալար արծաթ ու մետաքս»), *գար ու դումաշ* («ոսկեթել գործվածք ու մետաքայա կտոր, նուրբ կերպաս»), *լալ ու ալմաս* («թանկագին քար, ակն, սուտակ, բուրբին ու ադամանդ»), *ոաշ ու ջեյրան* («1.առասպելական նծույգ՝ թևավոր և վեցոտանի ու 2. եղջերու, կիստար») և այլն: «Ծուցիտ մեչըն վարթ, մանիշակ, *սընքուլ ու սուսան* իս շինի», «Էրեսըտ է *շամս ու դամար*», «Մըտիկ արա *աղ ու հացի*», «*Դիրա ու ենգիդունիա, գարբար ու գար* իս, գովելի », «Դաստամազըտ դառավ *սիմ ու արբեշում*», «Հաքածըտ *գար ու դումաշ* ա», «*Լալ ու ալմաս* իս, քամանչա՛ », «Կարկեծովեմեն դուս էկած *ոաշ ու ջեյրան* իս ինձ ամա» և այլն:

Հավելենք, որ **ու** շաղկապը այդքան էլ հաճախ չի հանդիպում, և ոչ բոլոր խաղերում է այն գործածված¹³: Լեզվական այս իրողությունը կարելի է բացատրել երաժշտական ռիթմի և բանաստեղծական, տաղաչափական ոտքի առանձնահատկություններով: Արմենակ Քոչոյանը 68 խաղում հաշվել է 138 **ու** շաղկապ¹⁴:

Վարագ Առաքելյանը նկատում է. «Մեր գրական լեզվի ծագման շրջանի համար **ու** շաղկապը նույնպես համարվել է ժողովրդախոսակ-

¹¹ Տե՛ս **Ա. Քոչոյան**, նշվ. աշխ., էջ 24:

¹² Այս և հետագա բացատրությունները տե՛ս **Ա. Քոչոյան**, նշվ. աշխ.:

¹³ Տե՛ս 1, 5, 7, 12, 13, 18, 20, 21, 24, 30, 35, 37, 40, 46 համարների խաղերը, **ու** շաղկապ գործածված չէ:

¹⁴ Տե՛ս **Ա. Քոչոյան**, նշվ. աշխ., էջ 24:

ցական լեզվի գրական լեզու թափանցելու վկաներից մեկը: *Ու*-ով կցական բարդությունները իրոք հատուկ են եղել գավառական խոսվածքներին, որտեղից և մուտք են գործել գրական լեզուն»¹⁵:

բ) **Գրաբարյան բառային-քերականական իրողություններ**

1. **Բառային**: Ինչպես վերևում նշեցինք, Արմենակ Քոչոյանը իր կազմած բառարանում գրաբարյան է համարում 24-ը՝ գրբ. կամ գրաբ. համառոտ նշումով¹⁶, որոնք հետևյալն են՝ **ամենայն, անապական, անկանիլ, առաքյալ, բանք, բառնալ, բարբառիլ, զօր, կամավ** (կամբ-ի եզակի գործիական հոլով), **կենաց** («կյանք» բառի հոգնակի սեռական-տրական հոլով), **հավաքյաց, հարանց** (հոգնակի սեռական «հայր» բառի), **մասունք** («մասն» բառի հոգնակի ուղղական), **մաքրյալ, մեղավոր** (հոգնակի սեռական մեղավորաց), **մեռանիլ, միաբանք, միռանիլ, մոն** թիբ. (գրաբարյան մոյն) «լավ, վայելուչ կերպով, կարգին», **վանք** (հոգնակի սեռական **վանաց** գրաբարյան բարբառային երանգով), **վասն**¹⁷:

Բառարանային ձևերից գրաբարյան կարելի է համարել նաև հայերեն տառերի անունները, որոնք գալիս են V դարից: **Այր, Բեն, Գիմ, Դա, Եչ, Զա, Է, Թո, Ժե, Ին, Լյուն, Խե, Ծա, Կեն, Հյուն, Հո, Զա, Ղաթ, Ճե, Նու, Զա, Ռա, Սե, Ցո, Փուր, Քե //Քեն** գլխաբառերը, որոնք Ա. Քոչոյանի բառարանում որպես գրաբարյան նշված չեն:

2. **Քերականական իրողություններ**: Խաղերի լեզվական քննությունը ցույց է տալիս, որ Մայաթ-Նովան գործածում է գրաբարյան բառային-քերականական մի շարք կառույցներ, հոլովաձևեր, հոգնակիի կազմության մասնիկներ և այլն, որոնք, սակայն, այնքան էլ մեծ թիվ չեն կազմում:

Գրաբարյան քերականական հիմնական կիրառելի ձևը **-ն** որոշյալ հոդով կազմություններն են:

Օրինակ *բարրն, դողրն, կրրակրն, կողպեքրն, կուտրն, մարթն, սարրն, սիրտրն, վարթն, փետրն* և այլն: «Անգին *ակրն* վրբետ շարած», «Էտ *կրրակրն* չա՛ն մի անի», «Յարի *սիրտրն* դա՛ն մի անի», «Ա՛րի, բլբլու, խո սի *բարրն*», «Քանի գուզե քրնած տիղրն իր թըշնամին *կուտրն* կապե, էլի վիրչումըն մեյդանըն Բոստոսի Զալուն մընում է», «Օխնըվի քու էկած *սարրն*», «Քի *վարթն* էրից, ինձ իմ յարրն», «Նաքազ *մարթն* քիզ չի տեսնի», «Շատ տըխուր սիրտ կու խնդացնիս, կու կըտրիս հիվընդի *դողրն*», «*Կողպեքրն* կու դնիմ՝ ձիր ուզեն յիս իմ», «Ծուտըն *փետրն* չի դրստի ունդան, դո՛ւրգար Մայաթ-Նովա» և այլն:

¹⁵ Վ. Առաքելյան, Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1983, էջ 21:

¹⁶ Տե՛ս Ա. Քոչոյան, նշվ. աշխ., էջ 24:

¹⁷ Ա. Քոչոյանի բառարանում գրաբարյան նշումով են 22 բառ, չնայած բառարանի առաջաբանում հեղինակը հավաստում է 24 բառի մասին: Ընդ որում, «անապական», «մեղավոր» բառերը ընդհանուր հայկական բառեր են:

Ն որոշյալ հոդով են հանդես գալիս ոչ միայն գրաբարից ավանդված բառերը, այլև այլ լեզուներից կատարված փոխառյալ բառանունները, ինչպես՝ *հուջրեքրն* («արկղերը, սնդուկները»), *ռանգրն* («գույնը»), *յարրն*, *ջարեքրն* («վիրաբույժը, բժիշկը»), *ջուքամրն* («վնասը, կորուստ, քաշանք») և այլն: «*Ռանգրն* ռանգերուն ծածկում է, *հուջրեքրն* լիքն է սաղեմեն», «Հաքիլ իս ատլաս, *ռանգրն* գուլգազ - ալ քիզի լայիդ», «*Յարրն* նագով հոքիս հանից», «*Ջարեքրն* դիղըտ չին գիդի», «Էլ *ջուքամրն* դո՛ւն կու քաշիս» և այլն:

Ն հոդ ստանում են ոչ միայն գոյական անունների ուղիղ ձևերը և գոյականի տարբեր հոլովածները, այլև այլ խոսքի մասեր ևս:

Ն որոշիչ հոդ ստացող թերական ձևեր և այլ խոսքի մասեր

Ներգոյական հոլով՝ *խագինումրն*, *էրագումրն*, *չոլերումրն*, *փարչումրն*, *Քիրմանումրն*, *այվրնումրն*, *կրոնումրն* *մեջլիսումրն* և այլն: «Չրկա փաչափի *խագինումրն* մալ քիզի լայիդ», «*Էրագումրն* տեսածի հիդ միզի մե հեսաբ մի՛ անի», «Մեջլումրն *չոլերումրն* մնաց՝ Լեյլու համա ախ կանչելով», «Օսկե *փարչումրն* լրցրցած անմահական ջուր իս, ախպե ր», «Հալա չին գործի *Քիրմանումրն* շալ քիզի լայիդ» «Կու մեձըրվիս *այվրնումրն*, պարապ վախտի բափա գուզիս», «Մե աչկրս-անգաճրս քու *կրոնումրն* ունիմ», «Յիփ վեր գու քաս՝ *մեջլիսումրն* քաղցրը գող ու սափա գուզիս» և այլն:

Անորոշ դերբայ՝ *անհիրն*՝ «Պատանքին մե ռանգն է հերիք, չալ *անհիրն* ինչիս է շահ», «Միվ արաբի ճակտի վրա շալ *անհիրն* ինչին է շահ» և այլն:

Հարակատար դերբայ՝ *բրոնսածրն* և այլն: «Խըմոդին վընաս չի անի, ձեռիտ *բրոնսածրն* շարբաթ է»:

Գոյականաբար հանդես եկող ենթակայական դերբայ՝ *տեսնողրն*, *ածողրն* և այլն: «Էնդու համար քու *տեսնողրն* ասում է՝ վա՛ շ, վա՛ շ նագանի», «Խալիսին էս իթիմագն արա՛ ասին. «ասարի քու *ածողրն*» և այլն:

Ածական անուն՝ *լիքրն*, *ծուռրն*, *դառրն* և այլն: «Անուշահամ գինով *լիքրն* դուն օսկե թասն իս, քամանչա՛», «Հուջրես *լիքրն* է անգին քարով», «Ծուռըն *փետրն* չի դրստի ռանդան, դո՛ւրգար Սայաթ-Նովա», «*Դառրն* խոսկով սիրտըս խուցից» և այլն:

Թվական՝ *մեկրն* և այլն: «Տեսնեմետ *մեկրն* չին ասի, թեգուզ աշխարս քիզ գովին» և այլն:

Դերանուն՝ *դուն*՝ «Ձարըտ ռաշի կուդեն պիտի, որ *դուն* խոսիս քաղցր հանգով», «Դաստա կապած, ռեհնին կըպած, բաց իմ էլի *դուն* գուլի պես», «*Դուն* էն հուրին իս, վուր գեմի կու գավթե» և այլն:

Մակբայ՝ *շատրն*, *վիրչրն* և այլն: «*Շատրն* սատանեն է տանում, *վիրչրն* մնում է վա՛ յ տալու» և այլն:

Կսայ՝ *միչրն*, *հիղրն*, *էդիվրն* և այլն: «Ամեն սագի *մեչրն* գոված»,

«Անջաղ գրցիս էշխի մէջըն», «Գընա՛, հիղըն խա՛ղ մի անի» «Ղա՛ստ արա՛ է՛լ լավ օրերու էղիվըն հասնիս, քամանչա՛ » և այլն:

Մայաթ-Նովայի խաղերում *ը* որոշյալ հոդը շատ քիչ է հանդիպում. այն գրեթե չի գործածվում՝ «Աշխարըս միգ մնալու չէ, մալը անիլը ինչին է շահ»: Նշենք, որ հույժ մեծ վերապահումով պետք է ն հոդը գրաբարյան համարվի, որովհետև այն հայերենի բոլոր շրջանների հիմնական հոդն է՝ թե՛ գրական, թե՛ բարբառային:

Շատ հաճախադեպ են եռադիմությանը պայմանավորված առկայացուցիչ *ս, դ, ն* հոդերը: Դրանք կարելի է հանդիպել գրեթե ամեն մի տողում: Օրինակ՝ «Ինչ կուլի մեկ հիղըս խոսիս, թե վուր Մայաթ-Նովույար իս» և այլն:

Գրաբարից ավանդված քերականական իրողություն է *ք* հոգնակերտ մասնիկի առկայությունը: Վարագ Առաքելյանը գրում է, որ «գրական լեզվի համար իբրև հոգնակի մասնիկ կանոնիկ է *ք*-ն, մյուս բոլոր հոգնակիացուցիչները խոսվածքային ներթափանցումներ են»¹⁸:

Ք հոգնակերտով կազմություններ՝ *պատկիրք* = պատկեր+ք, *աշխարք* = աշխար[հ]+ք, *խաղք* = խաղ+ք, *ծնողք* = ծնող+ք, *շողք* = շող+ք, *գիրք* = գիր+ք, *աշունք* = աշուն+ք, *բանք* = բան+ք, *գունք* = գույն+ք, *համք* = համ+ք, *հոքիք* = հոքի (հոգի) +ք և այլն: «Տերըն էկավ աշխար, Ագատից հոքիքըն» և այլն: «Թարիվրտ դավթար իմ արի, փիլ պիտի, որ *գիրքըն* տանե», «Շուղկըս արեգագի նման է», «Անց կացավ *աշունքվա* վախտըն», «*Խոսկիրքս* մեմեկ չի ասվի, իմաստներու *բանքի* նման», «Էն նման է *գունքըս*», «Իմաստուննիրը չը տեսան էս աշխարիս հուտըն ու *համքըն*», *լալեք*=լալե+ք, «Խաղ կանչինք հանգով, *լալեքըն* ռանգով» և այլն:

ԱՆՔ գրանք գիր+անք. «Վունց գրանքումըն կա, վունց դավթարումըն, քու տըրվացըն ուրիշ դիղ է»:

Գերակա դիրք գրավող *ն* հոդատությունից բացի, հանդիպում են նաև գրաբարյան հոլովական ձևեր:

Սեռական հոլով. *Յոյս > հուստ, ինքն > յուր* և այլն:

Գրաբարից ավանդված *ակն* բառը սեռական հոլովում պահպանում է *ա* ներքին հոլովման պատկանելու իր հատկանիշը՝ *ական*, «Անգին *ակըն* վրեղ շարած», «Ղիմեթ ունիս անգին *ական*»:

Հոգնակի սեռական-տրական հոլով՝ անմահք>*անմահացըն*, իմաստնասերք>*իմաստնասիրաց*, առակք>*առակաց*, հովիտք>*հովտաց*, դևք>*դիվաց*, կուսանք>*կուսանաց* և այլն: Օրինակ՝ «Դա՛րդ մի անի, ջան՛ ու ջիգար, միթերտ *դիվաց* չը տեսնե», «Թե էս *կենաց* փառքըն չուգիս, էն կենած ալմասըն կու տան», «Խոսկ իմ ասում *առակաց*», «Թե վուր լալով զխճում անիս, *անմահացըն մասըն* կու տան», «Աշտանակ իս ամեն *վանանց*», «Կարթացի *իմաստնասիրաց* առակըն», «-

¹⁸ Վ. Առաքելյան, Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1981, էջ 83:

Կանց յոթըն *իմասնասիրացըն* շատ է», «Աշխարհս միզ մնալու չէ *իմաստնասիրաց* խաբարով», «Կարմրագույն դաշտի ծաղիկ, *հովտաց* շուշան իս ինձ ամա», «Մըշո սուլթան սուրփ Կարապիտ... թագ ու պարծան իս *կուսանաց*» և այլն:

Լայն տարածում ունի **բացառական հոլովի** գրաբարյան *է//էն* վերջավորությամբ ձևը: Կարելի է ենթադրել, որ դա պայմանավորված է ոչ թե Թիֆլիսի բարբառին բնորոշ առանձնահատկությամբ, այլ գրաբարյան իրողությունների պահպանմամբ: Հայտնի է, որ Թիֆլիսի բարբառին, հատկապես բայական համակարգին, բնորոշ են և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան խմբակցության բարբառային հատկանիշներ: Խաղերում առկա են նաև արևելահայերենին բնորոշ *ից* վերջավորությամբ ձևերը: Օրինակ՝ «Բեդամաղ չըլի *միզանից*», «Չը հիռանա անմիդ *բանից*» «Չի՛ վախենա սուլթան-*խանից*», «Քիզ *ինձնից*»՝ վ կանա խըլի» և այլն:

Գրաբարյան *է//էն* վերջավորությունը երբեմն հանդես է գալիս *իմ* ստացական դերանվան հետ՝ կազմելով բարբառին բնորոշ բաղադրյալ *-եմեն//մեն/ա/տ* (է[ի]մ+ե+ն/ա/տ) ձևը, որով արտահայտվում է ստացականություն և պատկանելություն: Օրինակ՝ *ճանփեմեն, քիզմեն, ձեռնեմեն, աճկեմեն, բերնեմեն, տասնեմեն, սարեմեն, քարեմեն* և այլն: Օրինակ՝ «*Աճկեմեն* կաթում է արին», «Կրակ իս վեր ածում *բերնեմեն*», «*Ձեռնեմեն* վեր կոծիմ չանգիրըն մեմեկ», «*Տեսնեմեն* մեկըն չին ասի, թե գուզ աշխարս քիզ գովին», «Թե մանիշակ ասիմ, *սարեմեն* կոսին», «Թե ջավահիր ասիմ, *քարեմեն* կոսին» և այլն:

Ինչպես ցույց են տալիս օրինակները, բացառական հոլովի վերջավորությանը հաճախ ավելանում են *ս, դ, ն* դիմորոշ հոդերը:

Ս ցուցական հոդ է ստանում նաև ներգոյական հոլովը՝ *աշխարումըս, սրրտումըս*՝ «*Աշխարումըս* նուր դուս էկա՞ծ թագա նուգբար իս, գովելի», «*Աշխարումըս* ա իս չիմ քաշի, քանի վուր ջան իս ինձ ամա», «Թեգուզ հազար դարդ ունենամ, ես *սրրտումըս* ա հ չիմ ասի» և այլն¹⁹:

Նույն հոլովման են ենթարկվում ոչ միայն հայերեն բառերը, այլև օտար լեզուներից կատարված փոխառությունները: Այսպես՝ պարսկերեն *շիրմայի* «շիրմահի» («Առյուծաձուկ, մի ձուկ, որի ոսկորներից դանակի կոթ են պատրաստում»²⁰), *չարիս* «չարիս» («Անիվ, ճախարակ, դուրզըն բրուտի»²¹), արաբերեն *էշիս* «էշի» («սեր») և մի շարք այլ բառեր Սայաթ-Նովան գործածում է *շիրմայեմեն, չարիսեմեն, էշիսեմեն* հոլովաձևերով: Օրինակ՝ «Կուրըտ *շիրմայեմեն* պիտի, փուրըտ սադափով նաղը արած», «Աչկիրըտ օսկե փիալա *չարիսեմեն* փնջան է քաշած», «Գո՛ գալ, քու *էշիսեմեն* սիրտըս ազատե», «*էշիսեմեն* հիվանդացիլ իմ» և այլն:

Գործիական հոլովաձև՝ իրավ, անիրավ, կամավ, կտակավ, կամոք,

¹⁹ Հեղինակը մեծամասամբ ներգոյական հոլովը արտահայտում է սեռական հոլովաձևի և *մեչ* նախդիրի գուգորությամբ *բերնիտ մեչըն, վարթի մեչըն, ծովի մեչըն* և այլն:

²⁰ Ա. Քոչոյան, նշվ. աշխ., էջ 146-147:

²¹ Նույն տեղում, էջ 150:

մտոք, գլխոք և այլն: «Սայաթ-Նովու խոսկըն *հրավ* ու *անհրավի* մասին է», «*Կամավ* սովդեն մտա դարդըն բառնալու», «Տապանակ ուխտի *կտակավ* խորանըտ Ահարոնի նրման», «Թեգուգ *մտոք* ճարտար ըլի, դիփունին կու ախտիս, գոգա՛լ», «Միդ ունենամ, *գլխոքս* տուր քար», «Թե վուր *լալու* գըխճում անիս, անմահացըն մասըն կու տան» և այլն:

Գրաբարյան բայաձևեր: Հանդիպում են անորոշ դերբայի *ի* խոնարման պատկանող *տեսանի, մեռանիմ* և այլն օրինակները:

Առկա է «տալ» բայի գրաբարաձև անցյալ կատարյալ՝ «Աստված դիփունանցըն մին հոքի *էրիտ*»:

գ) Շարահյուսական իրողություններ:

Գրաբարյան նախադասություններ՝ «*Աղաչիմ փրկիչըն հուսամ*»: Այս նախադասությունն ինքնին գրաբարյան կառույց է՝ նախադասության բոլոր անդամներով: Գրաբարյան կառույցներ են նաև՝ «*Ձորսամենայն յուր հավաքյաց*», «*Պսակ լուստ առիք անանց*», «*Ավետիս համայն առաքյալ, դրախտի հրիշտակըն իս դու*», «*Գլուխ վարթապիտ ճշմարտության*», «*Դահիճըն իսկույն գլխատյաց*»:

Գրաբարյան բառակապակցություններ՝ *վասն աշխարհն* («աշխարհի համար», «հանուն կյանքի»), *երեսն անկյալ* («երեսի վրա ընկած, երեսնիվայր»), *ամեն աստված* («ամեն ինչ արարող, ամեն ինչ ստեղծող աստված, ամեն ինչի սկիզբ աստված»), *Հարանց վարք* («հայրերի վարք, հոգևոր հայրերի կյանքը»), («Մուրբ երրողության մասին հայտնեցիր, Հայր աստծու, Որդի աստծու և Սուրբ հոգի աստծու մասին տեղեկացրիր») և այլն: «*Վասն աշխարհին*», «Աղաչում է *երեսն անկյալ*», «*Ամեն աստված*, յիս՝ մղոսու որդի Արութինս», «Անբարի գուրձըն կորած է, կարդա *Հարանց վարքն* սիրուն» և այլն: Ուշագրավ է նորկտարանյան *աղուի թասն* («լեղիով լցված բաժակ») բառակապակցությունը՝ «Խըմցըրեցիր անմիդ տիղըն էս *աղուի թասըն* ինձի»: Ինչպես նկատում ենք, այստեղ ակնարկում է Քրիստոսի վերջին չարչարանքի ժամանակ անմեղին տրվող լեղիով լցված թասի մասին: Իր անմեղությունն էլ համեմատում է Քրիստոսի անմեղության հետ:

Ի նախդիր՝ «Սայաթ-Նովեն ասաց՝ շատ *ի* ջանք դըրի» և այլն:

Այսպիսով, ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գրաբարի լեզվական իրողությունները որոշակի թիվ են կազմում Սայաթ-Նովայի ստեղծագործություններում՝ ա) **հնչյունական**, բ) **բառային-քերականական** և գ) **շարահյուսական** մակարդակներում, որոնցից առավել գործածական են **բառային-քերականական** ձևերը:

МАРИАМ ТОРАБИ – Грабаризмы в песнях Саят-Новы. – Саят-Нова, ашуг-поэт XVIII века, в своих стихах, созданных на тифлисском диалекте, использовал древнеармянские языковые элементы. Эти элементы, так называемые грабаризмы исследуются автором настоящей статьи.

Древнеармянские языковые формы в песнях Саят-Новы можно представить

тремя основными группами: 1. фонетической, 2. лексико-грамматической, 3. синтаксической. Из этих групп наиболее широкое применение имеют лексико-грамматические единицы, которые придают своеобразие языку Саят-Новы, являясь одной из его особенностей.

Ключевые слова: *Саят-Нова, ашуг, гробаризм, заимствованное слово, тифлисский диалект, фонология, грамматика*

MARYAM TORABI – *The Grabarisms in Sayat-Nova's Poems.* – Sayat-Nova, an eighteenth-century Armenian ashugh and poet who wrote poems in Tiflis dialect, in his compositions used the Classical Armenian language elements. This paper is considered to be the linguistic analysis of the elements, which are called *grabarisms*.

The Classical Armenian forms of Sayat-Nova's poetry are discussed in three groups: 1. phonetic, 2. lexical-grammatical, 3. syntactic. The lexico-grammatical units of Classical Armenian are most widely used in the poetry of Sayat-Nova, which give originality to the language of Sayat-Nova's poetry, and they are one of its peculiarities.

Keywords: *Sayat-Nova, poems, grabarism, loanword, dialect of Tiflis, phonetics, grammar*